

УДК 930.305-055.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-2-2>**Сюзанна МОТРУК,**

orcid.org/0000-0003-4135-6137

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) syzannacom327@gmail.com

ЖІНОЧИЙ ДОСВІД У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА УКРАЇНИ): ВИКЛИКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

У статті здійснено спробу дослідити жіночий досвід у Першій світовій війні на прикладі Великої Британії та України, здійснити порівняльний аналіз та визначити основні тенденції та виклики із якими зіткнулись жінки під час Великої війни. Досліджено науковий підхід «виклик-відповідь» відомого англійського науковця А. Тойнбі.

У статті увага приділяється основним викликам з якими зіткнулись жінки та досліджено, яким чином вони їм протистояли. Вперше в українській історичній науці здійснено порівняльний аналіз військового досвіду британок та українок, відображено відмінні та спільні риси, головні тенденції. Дослідження базується на аналізі документів (спогадів, листів, мемуарів), наукових та художніх творах, історіографічних дослідженнях.

До уваги взяті дослідження українських та західноєвропейських авторок щодо ролі жіноцтва під час Першої світової війни. Стаття базується на порівнянні спогадів, використано спогади британок: Мей Синклер, Флори Сандес та спогади українських січових стрільчинь: Олени Степанів та Софії Галечко. Проаналізовано художні твори українських письменниць Ольги Кобилянської та Катрі Гриневицевої.

Дослідження полягає в тому, щоб порівняти жіночий досвід у Першій світовій війні на прикладі британських та українських досліджень та розвідок, проаналізувати нові виклики, які постали перед жінками. Узагальнити психологічний образ тогочасних жінок складно, оскільки він часто змінювався. Не всі жінки були готовими до нових викликів.

Складовою частиною особистого простору жінок стала демонстрація патріотизму. Жінки прагнули отримати незалежне місце в здомінованому чоловіками публічному просторі. Велика війна стала не тільки викликом, але й можливістю трансформації для жінок. Тема відкриває нові дискусійні простори для подальших досліджень та порівнянь.

Ключові слова: жіночий досвід, Велика війна, Велика Британія, Україна.

Siuzanna MOTRUK,

orcid.org/0000-0003-4135-6137

Postgraduate student at the Department of World History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

(Ivano-Frankivsk, Ukraine) syzannacom327@gmail.com

WOMEN'S EXPERIENCE IN THE FIRST WORLD WAR (ON THE EXAMPLE OF GREAT BRITAIN AND UKRAINE): CHALLENGES AND TRENDS

The article attempts to investigate women's experience in the First World War on the example of Great Britain and Ukraine, to carry out a comparative analysis and to determine the main trends and challenges faced by women during the Great War. The scientific approach «challenge-response» of the famous English scientist A. Toynbee was studied.

The article focuses on the main challenges faced by women and examines how they faced them. For the first time in Ukrainian historical science, a comparative analysis of the military experience of British and Ukrainian women was carried out, distinctive and common features and trends were reflected. The research is based on the analysis of documents (memoirs, letters, memoirs), scientific and artistic works, historiographical studies.

The studies of Ukrainian and Western European authors regarding the role of women during the First World War are taken into account. The article is based on a comparison of memories, using the memories of British women: Vera Britten, May Sinclair, Flora Sandes and the memories of Ukrainian Sich shooters: Olena Stepaniv and Sofia Galechko. The artistic works of Ukrainian writers Olga Kobylyanska and Katria Hrynevychycheva.

The purpose of the article is to investigate and compare women's experience in the First World War on the example of British and Ukrainian research and intelligence, to analyze the new challenges faced by women. It is difficult to generalize the psychological image of women at that time, as it often changed. Not all women were ready for new challenges.

Demonstration of patriotism became an integral part of women's personal space. Women sought to gain an independent place in the male-dominated public space. The Great War was not only a challenge but also an opportunity for transformation for women. The topic opens up new discussion spaces for further research and comparisons.

Key words: women's experience, Great War, Great Britain, Ukraine.

Постановка проблеми. Тема є досить актуальною, оскільки розкриває досвід виживання британок та українок під час подій Великої війни. Дослідження гендерного досвіду у бойових діях засвідчило глибокий травматизм пережитого на фронті та в тилу для чоловіків та жінок. Цей дискурсивний підхід засвідчує значущість ірраціональної площини гендерних досліджень для формування нової парадигми в історіографії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ця тема досліджена в українській та зарубіжній історіографії. Існує ряд сучасних авторів, які продовжують досліджувати цю проблематику. Серед сучасних українських авторок слід виділити працю відомої львівської історикині М. Байдак, зокерма: монографія «Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни», наукові статті «Жінка із фронту» (на матеріалах особових джерел Галичини періоду Першої світової війни) та спільна стаття із О. Бежук «Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей». До уваги взято дисертаційне дослідження М. Гук – «Жінки України у Першій світовій війні: історіографія», яке розкриває жіночий досвід українок в ході буремних подій Першої світової війни.

Слід виділити працю відомого британського історика та науковця А. Тойнбі «Дослідження історії» (Байдак, 2021: 319), (Байдак, 2014: 191), (Байдак, Бежук, 2017: 78), (Гук, 2020: 229), (Тойнбі, 1995: 406).

Феміністичну й політичну історію війни на прикладі Великої Британії, яка надала жінкам виборче право написала Н. Галлес. Зміну традиційних норм маскулітності й фемінності у зв'язку з воєнними подіями вивчала С. Грейзел, взято до уваги працю «Жінки і Перша світова війна». До цього переліку слід включити публікації британських дослідниць В. Ньюман, Л. Гослінг, Л. Едлінгтон (Gullace, 2002: 7), (Grayzel, 2002: 193), (Newman, 2016: 224), (Gosling, 2014: 239), (Edlington, 2013: 248).

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити та порівняти жіночий досвід у Першій світовій на прикладі британських та українських досліджень та розвідок, проаналізувати нові виклики, які постали перед жінками та визначити головні тенденції для майбутніх досліджень.

Виклад основного матеріалу. Жіночий досвід війни є особливим та унікальним. Велика війна стала для жінок не тільки викликом, але й можливістю. Простір та буденність в умовах війни продовжує трансформуватись. Геополітичні зміни та події потрясли Європу та занурили її у військову конфронтацію, зміни відбулись і в соціокуль-

турному просторі та вплинули на долю жінок. Цей вплив прослідковується по-різному, все залежить від соціального статусу, віку, національності та професії, яку обіймали жінки.

Історикиня та дослідниця жіночого досвіду галичанок під час Великої війни Мар'яна Байдак стверджує, що у дослідженні жіночого досвіду війни слід брати до уваги відмінності в підходах української і західноєвропейської традиції історієписання. В англійських виданнях жінки виступають як частина суспільства, війни та «чоловічого світу», учасниці політичних, економічних і культурних процесів. Дослідники звертають увагу на зміни повсякденного життя у тилу і на фронті. У полі їхнього зору політична і національна рівноправність, співвідношення статі та її соціокультурного конструкту.

В українській історичній науці жіноча історія здебільшого відірвана від чоловічої, а також від політичного, економічного, соціального та культурного життя. У центрі уваги досліджень є жіночі організації, які діяли під час війни. Переважає опис громадської активності жінок, діяльність добровільних організацій, тим часом, як місце, роль, причини, прояви, значення, наслідки і реакції як дослідницькі проблеми зміщуються на другий план. Таке зосередження на фактах жіночого життя зумовило замкнутість досліджень – жінки пишуть про жінок і для жінок. Українські дослідниці орієнтуються на національні аспекти жіночої активності, але майже не торкаються проблеми міжнародних взаємин. Деяким новаторством є критика поглядів, які ігнорують жінок на війні, і намагання вхопити жіночий стиль мислення, не асоціювати жінок із чеканням та стражданням (Байдак, 2021: 24).

В українській історіографії набуває популярності й тема жінки у війні. Про це свідчать публікації Марти Богачевської-Хом'як, Ольги Бежук, Мирослави Дядюк, Оксани Кісь, Оксани Винник, Тетяни Орлової, Марти Гавришко, Романа Голика, Олега Павлишина. У них йдеться насамперед про національні аспекти жіночої активності. Можна стверджувати, що сучасні українські дослідники гендерної тематики поступово шукають зв'язки між фронтом і тилом, жіночими і чоловічими практиками (Байдак, 2021: 29).

О. Бетлій критично оцінила українську історіографію, акцентувала увагу на національно-державницькій темі. Авторка наголосила, що перед історичною наукою стоїть завдання написання нової європеїзованої історії війни, в якій чимале місце має займати досвід цивільного населення (Гук, 2020: 26).

Історія українок майже відсутня в урбаністичних студіях. Історики в сучасній Україні лише починають вивчати повсякдення жінок у роки Першої світової війни, порушують питання їх національної самоідентифікації, світогляду, сімейних і громадянських обов'язків (Байдак, 2021: 30).

Тема жіночої милосердної діяльності на фронті, в типу, в шпиталях набула популярності в українській історіографії в 90-х рр. ХХ ст. Досвід сестер-милосердя досліджують В. Оріховський, С. Кармелюк, І. Круковська, Т. Моїсеєва, К. Світич, частково К. Недря. На Західній Україні та в еміграції медсестринську діяльність жінок розглядають М. Байдак, О. Бежук. Історики досліджують загальні питання, залучають матеріали державних архівів у Львові, Києві, Полтаві, Дніпрі, повідомлення преси, спогади самих жінок (Гук, 2020: 35).

Відома французька дослідниця Франсуаса Теббо зазначає про те, що у 1917 р. був створений допоміжний жіночий армійський корпус, в якому у 1918 р. служило 40 тисяч жінок, серед яких 8 тисяч із них були іноземками. Цих жінок дуже критикували, вони навіть більше ніж жінки на виробництві викликали страх маскулітності (Thébaud, 1987: 20).

Дослідження Б. Девіс показало, що саме жінки, які не мали засобів для виживання (women of lesser means) були рушієм економічних та політичних змін у містах, оскільки через їхні бунти влада мусила вирішувати продовольчі питання. У такий спосіб жінки інтегрувались в суспільний, політичний, економічний простір держави.

Вивчення жіночого досвіду базується на джерелах різного типу. Люсінда Гослінг показала домашнє повсякдення жінок на матеріалах британської преси. Про відображення в літературі повсякденні практики жінок, емоції, переживання пише В. Ньюман. Культуру жіночого вбрання і зміни в моді описала Л. Едлінгтон (Байдак, 2021: 33).

Досвід війни ми можемо поділити на тилловий і на фронтний.

Тилловий досвід полягає в тому, що війна стала для жінок своєрідним викликом, жінки почали працювати в тих сферах, які раніше для них були недоступними, зокрема так було у Великій Британії. Жінки стали єдиними годувальницями своїх сімей. Вони працювали на військових підприємствах із виготовлення босприпасів, ризикуючи своїм життям, оскільки така робота була небезпечною.

Якщо аналізувати фронтний досвід британок, то частина із них опинилась в зоні воєнних дій. Жінки працювали в якості сестер-милосердя, оскільки були учасницями організації Британського Червоного Хреста. Окрім сестринської

справи, слід згадати про діяльність британських військовичок, зокрема Флори Сандес, яка була британкою за походженням, воювала на сербській території та отримала звання сержантки сербської армії (Sandes).

Від Сполученого королівства до військових дій була долучена Дороті Лоуренс. Д. Лоуренс була британською журналісткою, вона прагнула долучитись до військових дій для того, щоб отримати матеріали для репортажів. Вона таємно видавала себе за солдата під час Першої світової війни, переконала солдат надати їй уніформу кольору хакі, підстригла волосся, змінила зовнішність та отримала документи рядового Деніса Сміта Лестеширського полку. Після десяти днів служби потрапила під військовий арешт. Її допитували і навіть звинувачували в шпигунстві. Після допиту їй наказали повернутись додому та не писати про свій досвід, який вона пережила на фронті (Grayzel, 2002: 53).

Проблема біженства знайшла своє відображення у спогадах британської медсестри Мей Синклер: «Шок від такої кількості переміщених сімей та окремих людей».

Вона описує, як біженці приходять естафетами, щоб їх нагодували... Вночі їй сниться кошмар, у якому люди смикають її за рукав і благаючи більше їжі (Forster, 2008: 9).

Щоденник найкраще розуміти в цілому, як модерністський текст, щоб дослідити внутрішню реакцію на війну. М. Синклер описує розтерзану війною Бельгію, як туристичне місце. На противагу цьому авторка зображує просторові зони бойових дій.

Жіночі досвіди не можна узагальнювати, вони були індивідуальними. Ці жінки потребують не героїзації, а розуміння. Не можна порівнювати чоловічий і жіночий фронтний досвід. Фронт для жінок був місцем втечі від тієї реальності та буденності, яку вони не хотіли приймати.

В українській історії відомі також героїчні жіночі постаті. Важливо згадати той факт, що напередодні Великої війни українські землі були поділені між двома імперіями (Австро-Угорською та Російською). На західноукраїнських землях (зокрема Східної Галичини) вагому роль відіграла діяльність Українських січових стрільців та стрільчинь (УСС). Серед українок-військовичок, слід згадати про героїчну діяльність: Олени Степанів, Софії Галечко, Ольги Бесараб та інших.

В дослідженнях М. Байдак прослідковується діяльність жінок на фронті. Авторка описує участь у Великій війні відомої січової стрільчині О. Степанів. В історії з фотографом О. Степанів

розповідає, що волосся підбрала і ховала під кашкет (Байдак, 2014: 4).

О. Степанів виступала проти участі жінок у війську. Вона зазначала: «не є я за масову участь жіноцтва у війську. Ні... рішуче я проти масової акції. Не такі це прості і самозрозумілі справи, як збоку може видаватись. Приходять все нові й непередбачувані ускладнення. Зрештою, не мій це тільки погляд» (Байдак, 2014: 6).

«Чи порив молодості, заборона битися в рядах з мужчиною, страхіття переживань, бажання незвичайних пригод, нудьга буденщини, втеча від життєвих обов'язків; чи, може, бажання самопожертви, невтишний голос людської душі, що наказує в деяких моментах життя сповнити цей, а не інший обов'язок; чи, може, охота доказати світові, що ми, жінки, здібні до всього – кинуло нас в обійми війни?» (Байдак, 2014: 35).

О. Степанів виділяла три типи жінок, які пішли на фронті, а відтак і вказувала на їх мотиви: «перший: обов'язковий і працьовитий, як на кожному іншому місці в житті. Другий: легкодушний, але відважний, що легким способом старався здобути славу. Третій: грабіжний, що використовував хаос воєнного безправства для власної наживи» (Байдак, 2014: 2).

Після війни життя стрільчинь склалось по різному, О. Степанів учителювала, Г. Дмитерко намагалась поєднувати сімейне життя із громадською позицією, Трагічно склалась доля Софії Галечко, оскільки надійшла звістка про те, що вона втопилась купаючись у річці. На думку, О. Степанів, це не був нещасний випадок, оскільки після війни С. Галечко не змогла знайти свого місця у житті (Байдак, 2014: 4).

Британки також долучались до війни, оскільки хотіли бути корисними для держави. Британська медсестра Мей Синклер у своїх спогадах зауважила, що відмовилась від письменницької діяльності, оскільки прагнула здійснити поїздку по полях битв. Вона хотіла не тільки інтелектуально (за допомогою розуму і пера) взаємодіяти із зоною бойових дій, але й фізично (Forster, 2008: 16).

Тема жіноцтва під час Першої світової війни була популярна в українській та британській літературі. Творчість авторів та авторок проходила в умовах лихоліття Першої світової війни, яка трагічними акордами відбилася не лише в прозі О. Кобилянської, а й О. Маковея, В. Стефаніка, М. Черемшини, Катрі Гриневичевої та інших письменників. Українська культура, зокрема література переслідувалась, заборонялась. Ті суворі випробування, що випали на долю О. Кобилянської, позначились на її творчості. Роздуми і пере-

живання періоду Першої світової війни знайшли своє художнє відбиття в нарисах та оповіданнях: «Снитись», «Юда», «Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки», «На зустріч долі», «Зійшов з розуму».

У воєнному нарисі О. Кобилянської «Снитись...» зображено повернення солдат додому, жінки описують це повернення так:

«Мовчки ждали, потішаючись, хіба нічними снами, привидами мужів, батьків і братів, що ніби десь здалека... з поля, з ровів, з-поміж скель сунули на них з вихуділими обличчями, з божевільними очима, що бачили червоні страхіття війни, немов понадгризувані дикими звірями, з роззявленими ранами на тілі, одні без рук, другі без ніг, кульгаючи, спотикаючись, падаючи і знов підіймаючись...» (Кобилянська, 1988: 502).

У своєму нарисі О. Кобилянська відображає вплив Великої війни на життя звичайних людей, з фронту повертались інші чоловіки, життя яких було зламане війною.

Досить цікавою є творчість Катрі Гриневичевої, яка є авторкою збірки нарисів та оповідань «Непоборні» (1926 р.). Ця збірка принесла письменниці широке визнання поряд з творами інших авторів. На написання збірки вплинуло те, що письменниця поряд з галичанками-втікачками опинилась в таборі для воєнних виселенців, в Гмюнді (Австрія). В збірці вона описала нелегке табірне життя. У 1917 р. вона повернулась до Львова, де стала свідком листопадових боїв 1918 р. Вона працювала в редакції «Українське слово», а також очолювала «Союз Українок».

Спільні риси британок та українок під час Великої війни: 1) змінилось повсякдення (жінка взяла на себе нові ролі та почала опановувати нові професії), 2) проблема біженства (жінка завжди в культурі асоціювалась із домом, але з приходом війни з'являється таке поняття, як «втрачений дім»), 3) жінки брали участь у військових діях на фронті, з'являється фронтовий досвід, 4) втеча від реальності (якщо взяти до уваги спогади британок (Флори Сандес, Мей Синклер) та спогади українок (Олени Степанів, Софії Галечко та інших) то слід зауважити, що війна стала своєрідною можливістю для того, щоб вийти із зони комфорту та за словами суфражистки М.Фосетт врятуватись від кріпосницької залежності в якій до цього часу перебували жінки, 6) з'являють жінки у військовій формі, українка Олена Степанів стає першим сержантом у світі, а Флора Сандес британка за походженням, стає сержантом сербської армії, 7) емансипація (в ході війни було враховано внесок жінок, жінки отримують

виборчі права, зокрема у Великій Британії завдяки «Акту про народне представництво» (1918 р.), 8) відношення чоловіків до жінок на лінії фронту (в більшості чоловіки засуджували участь жінок у військових діях).

Відмінні риси: 1) українки Галичини опинились в окупації російських військ у 1914 р., тим часом Лондон був відділеним від військових дій, території Великої Британії не були в окупації, 2) різний менталітет та сприйняття війни, 3) різні фронти, Західний і Східний, 4) різний ворог (для Великої Британії цим ворогом була Німеччина, для українців Галичини – Російська імперія, 5) різні території та сценарії війни, 6) різна структура суспільства та соціальна складова, 7) державність, оскільки в британок була своя держава за інтереси

якої вони воювали, а українські землі були поділені між двома імперіями, і тому для українців ця війна була братовбивчою.

Висновки. Жіночий досвід війни є індивідуальним, тому його не слід узагальнювати. Дана порівняльна характеристика допомагає нам детальніше розглянути жіночі образи та визначити їхнє місце у Великій війні. Жінки почали входити в публічний простір, оскільки були не тільки пасивними спостерігачами, але й активними учасниками подій. Вони працювали на заводах, лікували поранених, займались волонтерською діяльністю та навіть воювали. Нагаємось вивчати жіночий військовий досвід крізь призму жіночого воєнного повсякдення та гендерних особливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байдак М. Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни. Інститут народознавства НАН України. Львів, 2021. 319 с.
2. Байдак М. «Жінка із фронту» (на матеріалах особових джерел Галичини періоду Першої світової війни). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 191–198.
3. Байдак М., Бежук О., Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки у горнілі модернізації / під заг. ред. О. Кісь*. Харків, 2017. С. 78–105.
4. Бежук О. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. *Народознавчі зошити*. Львів, 2016. С. 1294–1302.
5. Гук М. Жінки України у Першій світовій війні: історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2020. 229 с.
6. Дзюба – Погребняк О. Перша світова війна в літературі південних слов'ян. Київ : Дух і літера, 2014. 496 с.
7. Дрогобицька О. Повсякденне життя галицької інтелігенції (друга половина XIX– 30ті рр. XX ст). Курс лекцій. Івано-Франківськ, 2015. 115 с.
8. Жінки Європи у Першій світовій війні (1914–1918): конспект лекцій Франсуази Тебо. <http://uamodera.com/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview>
9. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністичної методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 165–167
10. Кобилянська О. Царівна. Повесть. Оповідання. Київ : вид. Художньої літератури. Дніпро. том 1. 1988. 541 с.
11. Тойнбі А. Дослідження історії: скорочена версія томів VII–XII. Сомервелла. К.: Основи, 1995. Т. 2. 406 с.
12. Bowser T. The story of British V.A.D. work in the Great War. London : Imperial War Museum, 1917. 300 p.
13. Davis B. Home Fires Burning. Food, Politics and everyday life in World War I Berlin. The University of North Carolina Press, 2000, 350 s.
14. Edlington L. Great War Fashion. Tales from the History Wardrobe. The History Press, 2013. 248 s.
15. Flora Sandes [Electronic resource]. Badass of the Week. Mode of access: <http://goo.gl/u2AUOc>.
16. Gosling L. Great War Britain. The First World War at Home. Stroud, 2014. 239 s.
17. Grayzel S. Women and the First World War. London, New York, 2002. 193 s.
18. Grayzel S. Women's Identities at War: gender, motherhood, and politics in Britain and France during the First World War. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1999.
19. Gullace N. Female Patriotism in the Great War [Electronic resource]. Women, War & Society, 1914–1918. Gale Digital Collection. Mode of access: <http://goo.gl/38a7sx>.
20. Gullace N. The 'Blood of Our Sons': men, women and the renegotiation of British citizenship during the Great War. Basingstoke: Palgrave, 2002.
21. Forster L. Women and War Zones: May Sinclair's Personal Negotiation with the First World War. London, 2008. 20 p.
22. Newman W. Tumult and Tears: an anthology of women's first world war poetry, south Yorkshire, 2016. 224 p.
23. Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. New York : Routledge, 2006. 209 p. 1041.
24. Purvis J. Women's History : Britain, 1850–1945 : An Introduction. London and New York : Routledge, 2008. 352 p.
25. Sandes F. An English woman-sergeant in the Serbian Army. London, 1916.
26. Scott J. Women's history. New perspectives of historiography. Kyiv, 2004. P. 74–84
27. Thébaud F., Great War, who refers her own interviews and to Braybon, Gail / Summer field, Penny: Out of the Cage. Women's Experiences in Two World Wars, London, 1987. p. 23.

REFERENCES

1. Baidak M. Viina yak vyklyk i mozhlyvist: ukrainky v roky Pershoi svitovoi viiny. [War as a challenge and an opportunity: Ukrainian women during the First World War]. Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 2021. 319 p. [in Ukrainian]
2. Baidak M. Zhinka iz frontu" (na materialakh osobovykh dzherel Halychyny periodu Pershoi svitovoi viiny). [«A Woman from the Front» (based on personal sources from Galicia during the First World War)]. Scientific notes of the Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatyuk. «History» series. Ternopil, 2014. Vol. 1. Part 2. S. 191–198.[in Ukrainian]
3. Baidak M., Bezruk O.Ukrainske zhinotstvo v roky Pershoi svitovoi viiny: spektr suspilnykh rolei. Ukrainski zhinky u hornyly modernizatsii [Ukrainian women during the First World War: spectrum of social roles. Ukrainian women in the crucible of modernization] under general ed. O. Kis. Kharkiv, 2017. P. 78–105. [in Ukrainian]
4. Bezruk O. Persha svitova viina v systemi binarnykh opozyttsii zhinochoho ta cholovichoho dosvidiv [The First World War in the system of binary oppositions of female and male experiences]. Ethnological notebooks. Lviv, 2016. P. 1294–1302. [in Ukrainian]
5. Huk M. Zhinky Ukrainy u Pershii svitovii viini: istoriohrafia [Women of Ukraine in the First World War: historiography] PhD : 07.00.01. Kyiv, 2020. 229 p
6. Dziuba – Pohrebniak O. Persha svitova viina v literaturi pivdennykh slov`ian [The First World War in the Literature of the South Slavs] Kyiv: Duh i Lytra, 2014. 496 p. [in Ukrainian]
7. Drohobyt'ska O. Povsiakdenne zhyttia halytskoi intelihtentsii (druha polovyna XIX – 30ti rr. XX st) [Everyday life of the Galician intelligentsia (second half of the 19th–30s of the 20th century)]. Course of lectures. Ivano-Frankivsk, 2015. 115 p. [in Ukrainian]
8. Zhinky Yevropy u Pershii svitovii viini (1914–1918): konspekt lekttsii Fransuazy Tebo [European women in the First World War (1914–1918): synopsis of lectures by Françoise Tebault]. <http://uamodera.com/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview> [in Ukrainian]
9. Kis O. Zhinocha istoriia yak napriamok istorychnykh doslidzhen: stanovlennia feministychnoi metodolohii [Women's history as a direction of historical research: the formation of feminist methodology]. Ukrainian historical journal. 2012. N 2. S. 165–167 [in Ukrainian]
10. Kobylanska O. Tsarivna. Povist. Opovidannia [Tsarevna. Story. Story]. Kyiv: ed. Fiction of Dnipro. volume 1. 541 p. [in Ukrainian]
11. Toinbi A.Doslidzhennia istorii:Skorochedna versiia tomiv VII–XII.[Study of history: Abridged version of volumes VII–XII]. Somervell. K.: Basics, 1995. Vol. 2. 406 c.
12. Bowser T. The story of British V.A.D. work in the Great War.London : Imperial War Museum, 1917. 300 p.
13. Davis B. Home Fires Burning. Food, Politics and everyday life in World War I Berlin. The University of North Carolina Press, 2000, 350 s.
14. Edlington L. Great War Fashion. Tales from the History Wardrobe. The History Press, 2013. 248 s.
15. Flora Sandes [Electronic resource].Badass of the Week. Mode of access: <http://goo.gl/u2AUOc>.
16. Gosling L. Great War Britain. The First World War at Home. Stroud, 2014.239 s.
17. Grayzel S. Women and the First World War. London, New York, 2002. 193 s.
18. Grayzel S. Women's Identities at War: gender, motherhood, and politics in Britain and France during the First World War. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1999.
19. Gullace N. Female Patriotism in the Great War [Electronic resource]. Women, War & Society, 1914–1918. Gale Digital Collection.Mode of access : <http://goo.gl/38a7sx> .
20. Gullace N. The 'Blood of Our Sons': men, women and the renegotiation of British citizenship during the Great War. Basingstoke: Palgrave,2002.
21. Newman W. Tumult and Tears: an antology of women's first world war poetry, south Yorkshire, 2016. 224 p.
22. Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. New York : Routledge, 2006. 209 p. 1041.
23. Purvis J. Women's History : Britain, 1850–1945 : An Introduction. London and New York : Routledge, 2008. 352 p.
24. Sandes F. An English woman-sergeant in the Serbian Army.London. 1916
25. Scott J. Women's history. New perspectives of historiography. Kyiv, 2004. P. 74–84.
26. Thébaud F., Great War, who refers her own interviews and to Braybon, Gail / Summerfield, Penny: Out of the Cage. Women's Experiences in Two World Wars, London, 1987. p. 23.